

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Αρ. 5 (2008)

Η φιλοσοφία ως μελέτη θανάτου: μία προσέγγιση
βασισμένη στον πλατωνικό Φαίδωνα

Γιάννης Παπασημάκης

doi: [10.12681/ethiki.22687](https://doi.org/10.12681/ethiki.22687)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παπασημάκης Γ. (2020). Η φιλοσοφία ως μελέτη θανάτου: μία προσέγγιση βασισμένη στον πλατωνικό Φαίδωνα. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (5), 29–35. <https://doi.org/10.12681/ethiki.22687>

Η φιλοσοφία ως μελέτη θανάτου: μία προσέγγιση βασισμένη στον πλατωνικό Φαίδωνα

Γιάννης Παπασημάκης

Η φιλοσοφία από την αυγή της μέχρι τη σύγχρονη εποχή «διεκδίκησε» πολλές προσεγγίσεις και κατακτήσεις, κερδίζοντας έτσι μια εξέχουσα θέση στην καρδιά του ανθρώπου αλλά και στον ανθρώπινο πολιτισμό και την παγκόσμια σκέψη. Εκείνο που φαίνεται να απασχόλησε τον άνθρωπο και τη φιλοσοφία από πολύ νωρίς, ιδιαίτερα στη μετασωκρατική περίοδο, ήταν το πεπερασμένο της ανθρωπίνης ύπαρξης και η έννοια του θανάτου ως αναπότρεπτο γεγονός αλλά και ως νομοτελειακή εκπλήρωση της διαλεκτικής του σχέσης με τη ζωή.

Ο θάνατος είναι το ουσιαστικό πρόβλημα του ανθρώπου διαχρονικά, ενώ ο ίδιος είναι το μόνο ον που έχει συνείδηση του θανάτου του. Είναι το ακριβό λύτρο με το οποίο εξαγοράστηκε το δώρο της γνωστικής του συνείδησης, της νόησης. Ό,τι αλλάζει είναι ο τρόπος με τον οποίο ο θάνατος γίνεται κάθε φορά θέμα και πρόβλημα. Έτσι ο θάνατος ως επιστημονικό πρόβλημα δεν αποτελεί έγνωση για τον πρωτόγονο άνθρωπο. Το πρόβλημα αυτό υπάρχει μόνον αφότου υπάρχει μια κάποια μορφή φιλοσοφίας και επιστήμης. Πλήθος στοχαστών, ποιητών και φιλοσόφων στοχάστηκαν, μελέτησαν και έγραψαν για το θάνατο, τη συγκλονιστικότερη υπαρξιακή αγωνία, σε σημείο που το έργο τους να είναι κατά πολύ, στοχασμός και άσκηση πάνω στο θάνατο. Ειδικότερα ο Πλάτων, καλλιεργώντας τη σκέψη και τη διδασκαλία του Σωκράτη, είπε πως η «μελέτη θανάτου» αποτελεί την κύρια άσκηση, φροντίδα και ενασχόληση των φιλοσόφων.¹ όρισε δηλαδή τη φιλοσοφία ως μελέτη θανάτου. Αυτή τη σπουδαία προσέγγιση που αποδίδει στη φιλοσοφία ρόλο πρωτίστως παρηγορητικό μπροστά στο γεγονός του θανάτου, θα προσπαθήσω να φωτίσω στηριζόμενος στον πλατωνικό διάλογο: Φαίδων ή περί ψυχής.²

Η μόνη βεβαιότητα που μας συνέχει είναι η βεβαιότητα του θανάτου. Είμαστε όλοι γραμμένοι του θανάτου αφού αυτός παρακολουθεί τη ζωή, αυτός είναι ο ακαταπόνητος αρνητής της. Όμως το αρνητικό τούτο στοιχείο της ζωής έχει μέσα του μια τεράστια δύναμη όχι τόσο γιατί σβήνει τη ζωή, βιολογική, ηθική ή πνευματική, όσο γιατί με την άρνησή της προκαλεί το έντονο φανέρωμά της, την ισοδύναμη παρουσία της. Ο φυσικός θάνατος του ανθρώπου δείχνει ότι το γένος είναι ισχυρότερο από το άτομο κι ορίζεται ως η επιστροφή του ειδικού στο γενικό, του ατόμου στο γένος λείει ο Πλάτων.³ Η ζωή, από το άλλο μέρος, είναι η προβολή του ειδικού μέσα από το γενικό, η έξοδος από την αόριστη γενικότητα, είναι η ζωή συγκεκριμένη. Η αντινομία μεταξύ ζωής και θανάτου είναι εσώτατο βίωμα κάθε ανθρώπου.⁴ Ο άνθρωπος που βαθιά μέσα στην ψυχή του έχει πνευματική και ψυχική προδιάθεση, αντικρύζει το θάνατο, αποκτά έντονα τη συνείδηση του. Γεννιέται έτσι η «σχέση» του ανθρώπου με τον ίδιο το θάνατο, που γίνεται ένας εσωτερικός γνώριμος της ζωής μας. Γίνεται έτσι ο άνθρωπος, ύπαρξη, υπόσταση. Γνωρίζει και βιώνει την προοπτική του θανάτου. Αυτό καθόλου δεν τον ικανοποιεί και τον κρατά ανήσυχο. Θέλει να αναμετρηθεί ο άνθρωπος με τον θάνατο και να τον νικήσει. Με ποιο τρόπο όμως; «Πώς αγωνίζεται ο άνθρωπος εσωτερικά με το θάνατο; Ο νους, όσο κι αν δεν μπορεί να συλλάβει και να εκφράσει το θάνατο, είναι ο σταθερός αντίπαλός του, γιατί με τον νου ο άνθρωπος βάζει σκοπούς και υψώνει κατορθώματα και με αυτά υπερνικάει κάθε στιγμή το θάνατο. Όσο πεπερασμένη κι αν είναι κάθε πράξη, το κάθε κατόρθωμα του ανθρώπου, ηθικό ή πνευματικό, είναι εκείνο με το οποίο παλεύει ο άνθρωπος τον αντίπαλό του. Έτσι δημιουργείται ορισμένο ήθος, ορισμένος τρόπος ζωής».⁵

Ο Σωκράτης αντιμετωπίζει το θάνατο και ως τελικό γεγονός της ζωής, αλλά και ως γίνεσθαι. Βλέπουμε δηλαδή ένα θετικό αντίκρουσμα της ζωής και του θανάτου. Ζωή και θάνατος είναι γι' αυτόν «δύο συνάλληλες διαβάσεις του ανθρώπου, δύο αστάθμητα σημεία»,⁶ που από μέσα τους πρέπει να διαβεί ο άνθρωπος και να υψώσει το ηθικό και πνευματικό του ανάστημα. Ο νους αντιμάχεται εδώ κατά μέτωπον τον θάνατο αλλά με τρόπο γόνιμο, με τις ιδέες που είναι αιώνιες.⁷ Με αυτές νικάει ο νους τη ζωή και το θάνατο. Ο Πλάτων, ακολουθώντας τον δάσκαλό του είπε πως ο άνθρωπος μπορεί να

γνωρίσει την αλήθεια μόνο όταν θα έχει ελευθερώσει την ψυχή του από τα δεσμά του σώματος που αποτελεί τον τάφο της. Η αληθινή «κατοικία» της ψυχής δεν είναι το σώμα, αλλά ένας άλλος τόπος στο σύμπαν που λέγεται Βασιλείο των Ιδεών. Έτσι προέκυψε η ιδέα της ανόδου της ψυχής από το σκοτάδι και τον κατώτερο αισθητό στον ανώτερο νοητό κόσμο των Ιδεών, και συμβολίζεται με τον γνωστό πλατωνικό μύθο του σπηλαιού.⁸

Η φιλοσοφία, που σύμφωνα με τον Πυθαγόρα προσιδιάζει στον άνθρωπο αφού σοφός είναι μόνο ο θεός, αποτελεί τον μοναδικό τρόπο για την απόλυτη κατανόηση των όντων. Είναι ο ιδιαίτερος δρόμος για να φτάσει κανείς στην αλήθεια της ύπαρξης. Όμως η αναζήτηση της αλήθειας εμποδίζεται από το σώμα. Ο φιλόσοφος, που αναζητά την αληθινή φύση των όντων, αντιλαμβάνεται ότι οι αισθήσεις είναι αναξιόπιστες στο θέμα αυτό, αφού μας παραπλανούν και μας παρασύρουν σε ψευδαισθήσεις, κι έτσι μας αποκλείουν από την αλήθεια και την γνώση της αρετής. Η ουσία, το αμιγές και καθαρό όν, συλλαμβάνεται μόνο με την αμιγή και καθαρή σκέψη, με την ψυχή που έχει απαλλαγεί από τα δεσμά του σώματος και από τη φροντίδα γι' αυτό, που έχει συγκεντρωθεί και απομονωθεί στον εαυτό της. Η ενασχόληση με το σώμα απομυζά ζωτική ενέργεια. Κι όταν ακόμη κατορθώνουμε και αφιερώνουμε κάποιο ελάχιστο χρόνο στα διανοητικά μας ενδιαφέροντα, το σώμα και οι ανάγκες του έρχονται να μας αποσπάσουν την προσοχή και επιτακτικά να διεκδικήσουν την προτεραιότητα και την προτίμησή μας. Ο στόχος θα επιτευχθεί με τον φυσικό θάνατο, τον μόνο τρόπο να ανακαλύψει κανείς την αλήθεια και τη γνώση της αρετής, αφού τότε αποδεσμεύεται η ψυχή από το σώμα και την επιρροή των αισθήσεων που μας εξαπατούν.

Ο φιλόσοφος σε αντίθεση με την πλειονότητα του κόσμου που θεωρεί το θάνατο συμφορά, προετοιμάζεται για τον θάνατο και δεν σταματά ούτε στιγμή που να μην τον φέρει στο μυαλό του. Επιθυμεί το θάνατο αφού έχει την πεποίθηση ότι οι άνθρωποι όταν έχουν ζήσει όπως αυτός μακριά από υλικές επιδιώξεις και σωματικές φροντίδες, θα συναντήσουν ό,τι σε όλη τους τη ζωή ερωτεύτηκαν, δηλαδή τη φρόνηση, την καθαρή γνώση.⁹ Έτσι συνεχίζουν και μετά το θάνατο να χαίρουν της προστασίας καλών και σοφών θεών, ίσως μάλιστα και της συντροφιάς εξάιρετων ανθρώπων του

παρελθόντος. Αυτή είναι η πίστη, η ελπίδα που του δίνει το θάρρος να αντιμετώπισει το θάνατο, και την οποία προσπαθεί να μεταδώσει στους φίλους του. Κι αυτό γιατί μετά το θάνατο «οι ψυχές των δικαίων βρίσκονται στα χέρια του θεού».¹⁰ Ο Πλάτων, δεν βασίζει τις ελπίδες για το αόρατο μέλλον μας στη φυσική αφθαρσία της ανθρώπινης ψυχής αλλά στην αρετή του θεού. Εκείνο που θέλει να υπογραμμίσει είναι ότι η πίστη και η ελπίδα με τις οποίες ο φιλόσοφος αντιμετωπίζει το θάνατο, αποτελούν τη λογική συνέπεια και την υπέρτατη επικύρωση των αρχών σύμφωνα με τις οποίες διαμόρφωσε ολόκληρη τη ζωή του. Ο φιλόσοφος όμως ενώ προετοιμάζεται για τον θάνατο και σε καμιά περίπτωση δεν φοβάται μπροστά στο ενδεχόμενο του ερχομού του, δεν «έχει δικαίωμα» να αυτοκτονεί, να δραπετεύει και να ξεφεύγει από την κηδεμονία των θεών προτού εκείνοι τον διατάξουν.¹¹ Ο θάνατος μπορεί να αποτελεί την είσοδο σε μια καλύτερη κατάσταση, αλλά οφείλουμε να μη διαρρήξουμε εμείς τη θύρα μέσω της αυτοκτονίας όπως εισηγήθηκαν κάποιοι εκπρόσωποι της στωικής φιλοσοφίας.¹²

Ο θάνατος, είναι η απαλλαγή της ψυχής από το σώμα, η αποδέσμευση της· κι ο φιλόσοφος θεωρώντας το σώμα εμπόδιο και φυλακή δεν σταματά ζωντανός να την επιδιώκει με συνέπεια αφού δεν δίνει κάποια ιδιαίτερη σημασία στους περιορισμούς του σώματος, το αντίθετο μάλιστα θα λέγαμε ότι τους παραμελεί επειδή αυτοί υψώνουν εμπόδια και τον εκτρέπουν από την προτεραιότητά του που είναι η αναζήτηση της αλήθειας. Οι αισθήσεις είναι αναξιόπιστες¹³ και η αλήθεια είναι ανέφικτη μέσα από τους δρόμους που αυτές υποδεικνύουν. Γι' αυτό εμπιστεύεται τη σκέψη περισσότερο από τις αισθήσεις· στη σκέψη η ψυχή είναι ανεξάρτητη από το σώμα, στην αίσθηση όχι. Η αλήθεια και η βεβαιότητα εξασφαλίζονται μόνο με την «καθαρή» επιστήμη, η οποία δεν καταφεύγει στις αισθήσεις. Όσο μικρότερη είναι η εξάρτησή μας από τις αισθήσεις κι όσο δίνουμε το προβάδισμα στη «σκέψη», τόσο περισσότερο πλησιάζουμε στο αντικείμενο που μελετάμε. Το σώμα εφόσον το «φέρουμε» θα αποτελεί πάντα εμπόδιο στη σύλληψη της πραγματικότητας, στη σύλληψη του όντος, στην κατάκτηση της αλήθειας.¹⁴ Οι σωματικές ανάγκες και τα σχετικά με αυτές πάθη δεν μας αφήνουν δύναμη ούτε καιρό για μάθηση. Ακόμη και στον ελάχιστο χρόνο που κατορθώνουμε να αφιερώσουμε στα διανοητικά μας ενδιαφέροντα, το σώμα

και οι ανάγκες του δηλώνουν την παρουσία τους αδιάκοπα και αποσπούν την προσοχή μας. Έτσι ο αληθινά «ερωτευμένος με τη γνώση» - όπως ο φιλόσοφος που βρίσκεται στο μεσοδιάστημα γνώσης και άγνοιας, γεγονός που του δημιουργεί πόθο για την αληθινή σοφία - οφείλει να ομολογήσει ότι ο πόθος της καρδιάς του μόνο μετά το θάνατο μπορεί να αποκτηθεί, όταν επιτέλους η ψυχή καταφέρει να αποδεσμευθεί από τον ενοχλητικό εταίρο της, το σώμα (και την επιρροή των αισθήσεων) που την κρατά δέσμια και θυμηθεί τις ιδέες που είχε γνωρίσει προτού εισέλθει σε αυτό.

Η ζωή του φιλοσόφου –κατά τον Πλάτωνα πάντοτε– είναι η προοδευτική προτίμηση και κατάκτηση της νόησης και ταυτόχρονα ο αποκλεισμός κάθε στοιχείου ξένου προς αυτήν. Ο φιλόσοφος πορεύεται σταθερά προσανατολισμένος στο έργο του, στην αποστολή του, μένοντας μακριά από κάθε περισπασμό, εξασφαλίζοντας έτσι την πνευματική του ανεξαρτησία. Κάθε άλλη επιλογή που παρεκκλίνει αυτής της πορείας είναι αδιανόητη αλλά και κάθε ενδεχόμενη απροθυμία του να ολοκληρώσει αυτή την πορεία θα ήταν γελοία, αφού σε αυτή την περίπτωση δεν θα ήταν φιλόσοφος αλλά φιλοσώματος.¹⁵ Το υπέρτατο αγαθό, από τη φύση του δεν είναι δυνατό να το απολαύσουμε σ' αυτή τη ζωή. Η πιο σωστή επιλογή στη ζωή μας είναι εκείνη που έχει σαν σκοπό την αδιάκοπη προετοιμασία για την πλήρη καρποφορία του «αιώνιου» αυτού αγαθού, πέρα από το πεπερασμένο της ύπαρξής μας στην παρούσα «ζωή». Η άριστη επιλογή, όσο ο άνθρωπος βρίσκεται στη ζωή, είναι μια «θνήσκουσα ζωή», μια διαδικασία απέκδυσης της γηράσκουσας ανθρώπινης υπόστασης.¹⁶ Ο υπέρτατος στόχος του φιλοσόφου δεν είναι να ενεργεί αλλά να απολαμβάνει τη θεώρηση μιας πραγματικότητας που τον κυριεύει καθώς τη θεάται.¹⁷ Η σταθερή αποκοπή του νου από τα κελύσματα του σώματος και των αναγκών του, με κανένα τρόπο δεν συνεπάγεται στη σκέψη του Πλάτωνα μια ζωή παθητικής αυτοσυγκράτησης. Αντιθέτως, με την «κάθαρση» από εξωτερικές ανησυχίες η νόηση γίνεται ολοένα εντονότερη και πιο «καθαρή».

Ο Σωκράτης λέει: «για μένα είναι φυσικό ένας άνθρωπος που αφιέρωσε τη ζωή του στη φιλοσοφία να μη λιποψυχεί την ώρα που πρόκειται να πεθάνει και να ευελπιστεί πως όταν πεθάνει, θα έχει εκεί μεγαλύτερα αγαθά».¹⁸ Όσοι καταπιάνονται σωστά με τη φιλοσοφία το μόνο πράγμα

στο οποίο επιδίδονται είναι το να πεθάνουν αφού οι αληθινοί φιλόσοφοι στην πραγματικότητα προετοιμάζονται να πεθάνουν.¹⁹ Ο πραγματικός φιλόσοφος δεν έχει σε υπόληψη ηδονές γιατί κάθε ηδονή και θλίψη, σαν να κρατάει ένα καρφί καρφώνει την ψυχή στο σώμα, την στερεώνει, την κάνει σωματική ώστε να θεωρεί πως αληθινό είναι ό,τι το σώμα λέει ότι είναι. Ο πραγματικός φιλόσοφος δεν φοβάται την απώλεια της παρουσίας και τη φτώχεια, ούτε φοβάται να χάσει αξιώματα και δόξες. Στο μυαλό του γεννιέται η σκέψη ότι όσο η ψυχή μας είναι ζυμωμένη με ένα τέτοιο κακό, ποτέ δεν θα μπορούσαμε να οικειοποιηθούμε σε ικανοποιητικό βαθμό αυτό που επιθυμούμε, αυτό που ονομάζουμε αληθινό, επειδή χιλιάδες ενοχλητικές ασχολίες μας δημιουργεί το σώμα με τις ανάγκες του. Έτσι κάθαρση είναι το να αποχωρίζει κανείς την ψυχή όσο γίνεται από το σώμα και να την συνηθίζει να συγκεντρώνεται και να ζει όσο μπορεί -και στις παρούσες και στις μέλλουσες συνθήκες- μόνη με τον εαυτό της αφού εγκαταλείψει τη φυλακή της. Αυτό είναι ο θάνατος, το λύσιμο ή ο χωρισμός της ψυχής από το σώμα και για να την λύσουν προθυμοποιούνται πάντοτε και αποκλειστικά όσοι φιλοσοφούν με τον σωστό τρόπο. Έτσι η ψυχή κατά τον θάνατο, αν φεύγει καθαρή χωρίς να σέρνει μαζί της το παραμικρό από το σώμα επειδή με τη θέλησή της δεν διατηρούσε καθόλου σχέσεις με αυτό σε όλη τη διάρκεια της ζωής αλλά αντίθετα το απέφευγε και ήταν συγκεντρωμένη στον εαυτό της, φεύγει αμιγής, πηγαίνοντας στον κόσμο των Ιδεών. Έτσι αν δούμε άνθρωπο να δυσανασχετεί επειδή πρόκειται να πεθάνει, ξέρουμε ότι δεν υπήρξε φιλόσοφος αλλά φίλος του σώματος, των χρημάτων και των τιμών. Το να μην παρασύρεται κάποιος από τις επιθυμίες και τις αισθήσεις αλλά να τις περιφρονεί και να είναι απέναντί τους συγκρατημένος, ταιριάζει μόνο στον γνήσιο φιλόσοφο. Όπως σ' αυτόν προσιδιάζει κι ό,τι ονομάζεται «μελέτη θανάτου», δηλαδή απαλλαγή από τη σωματικότητα, επομένως και από το πλήθος των συνεπειών της «πλάνης και ανοίας και φόβων και αγρίων ερώτων και των άλλων κακών των ανθρωπείων» και περισυλλογή στην καθαρή «ψυχικότητα» για να μπορέσει η ψυχή, καθαρή να οδηγηθεί στο "θείον" και "αθάνατον" και "φρόνιμον" κι έτσι να είναι ευτυχής κοντά στους θεούς.²⁰

Με αυτόν τον τρόπο, αξεχώριστη αναδεικνύεται στην πλατωνική παρά-

δοση η σχέση φιλοσοφίας και θανάτου. Η ψυχή, ελεύθερη πλέον αναδύεται από τον ποταμό του χρόνου για να κατακτήσει την αθανασία και η φιλοσοφία γίνεται κατεξοχήν «παραμυθία».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Και το μελέτημα αυτό τουτο εστιν των φιλοσόφων, λύσις και χωρισμός ψυχής από σώματος, *Φαίδων*, 67d. "...οι ορθως φιλοσοφουντες αποθνήσκειν μελετωσι", *Φαίδων* 67e
2. Έδωσαν στον *Φαίδωνα* τον υπότιτλο «περί ψυχης», (Αριστοφάνης ο Βυζάντιος, Θράσυλλος), αλλά στην πραγματικότητα το έργο αυτό πολύ απέχει από το να εκφράζει το σύνολο των απόψεων του Πλάτωνα για την ψυχή.
3. Πλάτωνος *Φαίδων* 72d
4. Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλος, «Η ζωή και ο θάνατος», *ΜΕΛΕΤΗ ΘΑΝΑΤΟΥ*, 2ο Διεθνές Συμπόσιο Φιλοσοφίας, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της «ΕΣΤΙΑΣ», 2002, σσ 15 & 17.
5. Ό. π. σελ.25
6. Ό. π. σελ.25
7. Πλάτωνος *Φαίδων* 76d
8. Πλάτωνος *Πολιτεία*, Βιβλίο Ζ, 514a
9. Πλάτωνος *Φαίδων* 68a-b
10. Πλάτωνος *Γοργίας* 523b (Όποιος άνθρωπος περάσει τη ζωή του με δίκαιο και όσιο τρόπο, πηγαίνει όταν πεθάνει, στα νησιά των Μακάρων και κατοικεί μακριά από τα κακά· όποιος όμως ζήσει με άδικο και ανόσιο τρόπο, πηγαίνει στο δεσμοκτήριο της ποινής και της καταδίκης, που τ'ονομάζουν Τάρταρο).
11. Πλάτωνος *Φαίδων*, 62c
12. Όπως ο ιδρυτής και αρχηγός της αρχαίας στοάς Ζήνων ο Κιτιεύς, ο μαθητής του και διάδοχος του Κλεάνθης ο Άσσιος, ο ρωμαίος πολιτικός και εκπρόσωπος της νέας στοάς Σενέκας κ.ά.
13. Πλάτωνος *Φαίδων*, 65b
14. Ο Πλάτων θεωρεί ότι η ψυχή που προϋπάρχει, γνωρίζει πριν τον εγκλεισμό της στο σώμα τα όντα τα οποία στη συνέχεια και εξ αιτίας του εγκλεισμού της ξεχνά. Η αλήθεια είναι ανάμνηση, είναι η υπέρβαση αυτής της λήθης που έρχεται με την απελευθέρωση της ψυχής από το σώμα. Β. Πλάτωνος *Φαίδων* 66c – 68c
16. Α. Ε. Taylor, *ΠΛΑΤΩΝ*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2003, σελ. 221.
17. Ένα ιδανικό ήδη διατυπωμένο στην αλληγορία των «τριών βίων», που αποδιδόταν στον Πυθαγόρα.
18. Πλάτωνος *Φαίδων* 64a
19. Τω όντι, οι ορθως φιλοσοφουντες αποθνήσκειν μελετωσι (Πλάτ. *Φαίδων*, 67e)
20. Πλάτωνος *Φαίδων* 81a (Τεθνάναι μελετώσα...ως αληθως τον λοιπόν χρόνον μετά θενω διάγουσα).